

Έφη Ψιλάκη

Καρπαθιακές μεταναστεύσεις στην Κρήτη του 19ου και 20ού αιώνα

ABSTRACT

Already in the 18th century, according to all indications, the inhabitants of various settlements of the island of Karpathos had begun to specialize in building techniques, to form cooperative groups and to travel out of their island looking for work.

Crete was one of their favourite destinations, particularly after the special conditions that were formed during the Egyptian occupation. The phenomenon of the Karpathian temporary labor migration to Crete intensified after the devastating earthquake of 1856 and continued for many decades. The Carpathian craftsmen arrived on the island by boat every spring and worked until late autumn, mainly on private building projects, but also in repair or construction of churches. In many cases, however, temporary migrations became permanent. Already in the early 20th century Karpathian craftsmen had settled in Crete, in the Poros district in Heraklion and in inland villages.

The chapter of the Karpathian migrations to Crete, both temporary and permanent, was finally closed in the 1920s, after the Asia Minor catastrophe. Many of the refugees who had settled on the island specialized in building occupations and created a new tradition that has been preserved to this day.

This work exploits archival sources and literary references to Karpathian masons but is based mainly on epigraphic evidence mostly found in East Crete, a favorite destination for the Karpathian collaborative groups. The Karpathian craftsmen signed their works, often naming the place of origin as an element of their identity.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Καρπάθιοι χτίστες, συντεχνίες, μαστόροι, περιοδικές μεταναστεύσεις

Ο Καρπάθιος ο πρωτομάστορας τού έδιδεν ανά πάσαν στιγμήν αφορμάς ευθυμίας με την αστείαν διάλεκτόν του. Όταν εθύμωνε με τας απροσεξίας του, τον εφώναζε παλλαρόν. Ο δε Μανώλης τόσον εξεθαρρεύθη, ώστε ήρχισε να τον σκώπη, μιμούμενος την προφοράν του. Όταν ο Καρπάθιος τού εφώναζε, “Μανώλη! ω Μανώλη!”, του απήντα επισύρων, ως εκείνος, την φωνήν: “–Τι – α – θέλεις, μάστορη; Λάσπην ή πέτρες;”.

Ιωάννης Κονδυλάκης, Πατούχας

Οι περιοδικές μεταναστεύσεις αποτελούν βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα των μαζικών εξειδικεύσεων κατοίκων αγροτικών οικισμών ή και ολόκληρων περιοχών του βαλκανικού χώρου σε ομοειδείς τεχνικές και επαγγέλματα. Το φαινόμενο των εξειδικεύσεων αυτών είναι αποτέλεσμα των ποικίλων αλλαγών που συντελέστηκαν κατά τους τελευταίους αιώνες της

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κυρίως κατά τον 18ο και τον 19ο. Μέχρι τότε τα πληθυσμιακά πλεονάσματα του αγροτικού χώρου απορροφούνταν από τις πόλεις, όπου υπήρχε η δυνατότητα απασχόλησης σε διάφορες εργασίες ή και η μαθητεία σε τεχνικές και επαγγέλματα. Στις πόλεις ήταν εγκατεστημένα τα εργαστήρια των τεχνιτών και λειτουργούσαν οι συντεχνίες, ο ρόλος των οποίων ήταν ιδιαίτερος σημαντικός από τα βυζαντινά χρόνια. Στη Βαλκανική του 18ου αιώνα, όμως, οι όροι αντιστρέφονται. Οι εξειδικεύσεις μετατοπίζονται σταδιακά από την πόλη προς την ύπαιθρο, δημιουργώντας συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης κυρίως σε ορεινές, ημιορεινές, δυσπρόσιτες και, γενικότερα, άγονες περιοχές. Στις περιοχές αυτές οι συνθήκες δημογραφικής ανάπτυξης που παρατηρήθηκαν εκείνη την εποχή προκάλεσαν έντονα φαινόμενα ανισορροπίας ανάμεσα στους διαθέσιμους φυσικούς πόρους και τον άνθρωπο. Οι φυσικοί πόροι δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες και ο ανδρικός πληθυσμός αναζήτησε διεξόδους σε τεχνικές εξειδικεύσεις και επαγγέλματα που θα του εξασφάλιζαν πλανόδια εργασία (Ψιλάκη 2010, 166).

Σταδιακά άρχισε να αλλάζει και το ίδιο το μοντέλο της παροχής υπηρεσιών, αφού εξειδικευμένες εργασίες τις οποίες εκτελούσαν ως τότε τεχνίτες εγκατεστημένοι στον αστικό χώρο πέρασαν στα χέρια πλανόδιων, οι οποίοι μετακινούνταν από περιοχή σε περιοχή προσφέροντας τις υπηρεσίες τους. Οι κάτοικοι της Στεμνίτσας Αρκαδίας ειδικεύτηκαν στη μεταλλουργία, οι κάτοικοι της Τσακωνιάς Κυνουρίας και, σε μικρότερο βαθμό, του Ξιδά Κρήτης στην κατασκευή και τη συντήρηση χτενιών υφαντικής, οι Τηνιακοί στην επεξεργασία του μαρμάρου, οι Θραψανιώτες στην αγγειοπλαστική, οι Χιονιαδίτες της Ηλείου στην αγιογραφία. Ο κατάλογος των μαζικών αυτών εξειδικεύσεων είναι μακρύς.

Κοντά σ' όλες αυτές τις τεχνικές εξειδικεύσεις παρατηρείται και μια αξιοσημείωτη αύξηση των επαγγελμάτων που σχετίζονται με την οικοδομή. Κάτοικοι διαφόρων περιοχών της Βαλκανικής με μικρή αγροτική παραγωγή, Έλληνες, Αλβανοί, Βούλγαροι και άλλοι, εξειδικεύονται στην πέτρα, δηλαδή στη μαστορική, και μετακινούνται προς κάθε κατεύθυνση προκειμένου να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, κατασκευάζοντας μικρά και μεγάλα έργα, δημόσια και ιδιωτικά. Γνωστά παραδείγματα εκτεταμένων μαζικών εξειδικεύσεων παρατηρούνται στα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας, στα Λαγκάδια και τα Κλουκινοχώρια της Πελοποννήσου, στα Τζουμέρκα, στα χωριά του Βοΐου και σε αρκετά νησιά του Αιγαίου, όπως η Ανάφη και η Κάρπαθος. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των κατοίκων της Ανάφης, που καταφτάνουν στην Αθήνα και μαζί με άλλους τεχνίτες οικοδομούν την πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους. Με την πάροδο του χρόνου οι περιοδικές εργασιακές μετακινήσεις μετατρέπονται σε μόνιμες μεταναστεύσεις και οι χτίστες από την Ανάφη δημιουργούν ολόκληρο οικισμό γύρω από την Ακρόπολη, τα Αναφιώτικα.

Την ίδια εποχή η Κάρπαθος φαίνεται να αποτελεί κοιτίδα μαστόρων, χτιστών και λιθοξόνων, που οργανώνονται σε άτυπες εργασιακές συσσωματώσεις και μετακινούνται προς κάθε κατεύθυνση: προς την Ανατολή, όπως ονομάζουν τη Μικρά Ασία, προς το ελεύθερο ελληνικό κράτος, όπου αναλαμβάνουν ακόμη και δημόσια έργα, και κυρίως προς την κοντινή Κρήτη, όπου οι ανάγκες της οικοδομής εμφανίζονται εξαιρετικά αυξημένες.¹ Το 1830 Καρπαθιώτες

¹ Για τις μεταναστεύσεις Καρπαθιωτών μαστόρων σε άλλες περιοχές βλ. και Γεωργιτσογιάννη 1998, καθώς και 2003, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

τεχνίτες επισκευάζουν το υδραγωγείο της Τριπολιτσάς (Γ.Α.Κ., Γεν. Γραμματεία, φ. 252, αρ. εγγρ. 25) και το 1837 ένας Καρπάθιος χτίστης αναλαμβάνει την κατασκευή τριών αιθουσών του παλαιού κτηρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών στην Πλάκα (Καρδαμίτση – Αδάμη 1985, 52).

Οι μετακινήσεις Καρπαθίων προς την Κρήτη είναι φαινόμενο γνωστό από παλαιότερες ακόμη εποχές.² Καρπάθιοι καπεταναίοι και λεμβούχοι καταγράφονται στα αρχεία του Τουρκικού Ιεροδικείου Ηρακλείου από τα μέσα του 18ου αιώνα.³ Κάτοικοι των δύο γειτονικών και κοντινών προς την Κρήτη νησιών, της Κάσου και της Καρπάθου, εξακολουθούν να καταφθάνουν στις κρητικές πόλεις και, εξοικειωμένοι καθώς είναι με τη θάλασσα, εγκαθίστανται κοντά στο λιμάνι του Ηρακλείου, όπου δημιουργούν μικρή γειτονιά, η οποία ήταν γνωστή μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα ως *Κασιώτικος Μαχαλάς* (στη σημερινή οδό Ι. Μητσοτάκη – Δερμιτζάκης 1962, 61). Εκεί αναζήτησαν στέγη κατά τον 19ο αιώνα (και τις αρχές του 20ού) πολλοί μαστόροι από την Κάρπαθο που ήρθαν για εργασία στο Ηράκλειο.⁴ Αργότερα, όταν πλήθυναν, δημιούργησαν παροικία έξω από την παλιά πόλη, στον Πόρο.

Η Ευαγγελία Φραγκάκι τοποθετεί την έναρξη των περιοδικών μεταναστεύσεων των Καρπαθίων προς την Κρήτη στα μέσα του 19ου αιώνα: «Από τα μέσα του περασμένου αιώνα [του 19ου] άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους στην Κρήτη και Καρπάθιοι περιφερόμενοι ή και μονίμως εγκατεστημένοι στο Ηράκλειο χτιστάδες, οι λεγόμενοι *Σκαρπαθιώτες*. Ήσαν πολύ καλοί μαστόροι και μερικοί απ' αυτούς ήσαν ειδικευμένοι στην κατασκευή καμινάδων των εργοστασίων» (Φραγκάκι 1978, 28). Ο Π. Καμηλάκης (1996, 123) πιστεύει ότι «οι Καρπάθιοι μαστόροι εργάζονται στην Κρήτη τουλάχιστον από τα μέσα του 19ου αιώνα, ίσως, όμως, και νωρίτερα και πριν από το 1821». Η άποψη αυτή φαίνεται να επαληθεύεται από τη μελέτη των οικοδομικών έργων και των ιστορικών πηγών.

Στις αρχές του 19ου αιώνα, το 1805, το 1810 και το 1815, η Κρήτη χτυπήθηκε από ισχυρούς σεισμούς (Πλατάκης 1950, 492-493). Καταστράφηκαν σπίτια, δημόσια οικοδομήματα και οχυρά μοναστήρια που χρονολογούνται στην ενετική εποχή. Ο σεισμός του 1810 κατέστρεψε το ένα τρίτο των σπιτιών του Μεγάλου Κάστρου. Οι ανάγκες ανοικοδόμησης δεν μπορούσαν να καλυφθούν μόνο από το ντόπιο δυναμικό, καθώς οι μαστόροι των αστικών κέντρων ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται στα δημόσια έργα και στα τείχη, που κι αυτά είχαν υποστεί φθορές. Ίσως θα πρέπει να αναζητήσουμε σ' εκείνα τα χρόνια την αύξηση των εποχικών μετακινήσεων Καρπαθίων μαστόρων στην Κρήτη.

Στα μέσα του 19ου αιώνα οι μαστόροι από την Κάρπαθο ήταν ήδη ονομαστοί τόσο για την τέχνη όσο και για τις μετακινήσεις τους σε διάφορες άλλες περιοχές. Ο πλοίαρχος Τ. Α. Β. Spratt, που επισκέφτηκε την Κρήτη το 1851, σημειώνει: «Είναι περίεργο που δεν υπάρχουν καθόλου σφουγγαράδες στα κοντινά νησιά Κάρπαθος και Κάσος. Αν και το πρώτο παρουσιάζει ιδιαίτερη διαμόρφωση και είναι σχετικά άγονο, εν τούτοις όλοι οι άνδρες είναι οικοδόμοι και χτίστες, όχι ναυτικοί. Κατά συνέπεια περνάνε το καλοκαίρι σε διάφορα μέρη, μακρινά ή κοντινά, κτίζοντας και επισκευάζοντας σπίτια» (Ψιλάκης & Ψιλάκη 2007, τ. Α', 308).

² Για τις σχέσεις της Κρήτης με την Κάσο και την Κάρπαθο βλ. Μιχαηλίδης – Νουάρος 1939.

³ ΤΑΗ κωδ. 19: 173 – Σταυρινίδης 1985, 21, αρ. μτφρ. 2522.

⁴ Την πληροφορία οφείλω σε απογόνους Καρπαθίων μαστόρων που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο Ηράκλειο.

Τρία σημαντικά γεγονότα που συνέβησαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1850 μέχρι τα τέλη της επόμενης σηματοδοτούν τη ραγδαία αύξηση της καρπαθιακής εποχικής μετανάστευσης προς την Κρήτη:

1. Τα μέτρα φιλελευθεροποίησης, που χρονολογούνται ήδη από την εποχή της Αιγυπτιακής και έγιναν πιο ουσιαστικά με την υπογραφή του Χάτι Χουμαγιούν τον Φεβρουάριο του 1856. Άρχισαν να χτίζονται παντού μεγάλοι ναοί και κυρίως να κατασκευάζονται κωδωνοστάσια, γεγονός με ιδιαίτερη σημασία αφού μέχρι τότε ο ισλαμικός ιερός νόμος απαγόρευε τις καμπάνες (Παπαδόπουλος 1959, Πετράκης 1964, Δρακάκης 2016).
2. Ο μεγάλος και καταστροφικός σεισμός του 1856. Από τις 3.620 κατοικίες που αναφέρεται ότι είχε το Ηράκλειο τότε, μόνο 18 παρέμειναν κατοικήσιμες (Ξανθουδίδης 1964, 103).⁵ Σύμφωνα με τον V. Raulin, την επόμενη μέρα «ή πόλις ἦτο σωρὸς ἐρειπίων καὶ αἱ ὁδοί, πλήρεις λίθων, ξύλων κ.λπ., κατέστησαν ἀδιάβατοι· εὐκολώτερον δὲ ἠδύνατό τις νὰ περάσῃ διὰ θέσεων εἰς τὰς ὁποίας ἦσαν πρότερον αἱ οἰκίαι. Οἱ τέσσαρες σωζόμενοι τοῖχοι τοῦ μεγάλου μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῶν Ἐνετῶν, εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς πόλεως, στηριζόμενοι ἐπὶ μεγάλων ἐκ πελεκητῶν λίθων ὑποβάθρων, κατέρρευσαν κατὰ τὸ ἥμισυ» (Πλατάκης 1950, 495-496).
3. Η επανάσταση του 1866-1869. Σύμφωνα με τον Θ. Δετοράκη (1986, 377), «οι θυσίες σε ανθρώπινα θύματα και υλικές καταστροφές υπήρξαν ανυπολόγιστες για τους Κρήτες αλλά και για την ίδια την οθωμανική αυτοκρατορία».

Η οικοδομική δραστηριότητα αυξήθηκε γρήγορα και μαζί της αυξήθηκαν οι ανάγκες για εξειδικευμένους μαστόρους, ιδιαιτέρως κωδωνοστασίων, αφού οι ντόπιοι μαστόροι αφενός δεν επαρκούσαν και αφετέρου δεν φαίνεται να διέθεταν ανάλογη εμπειρία.

Στις αρχαιακές πηγές καταγράφονται πολλές περιπτώσεις Καρπαθίων μαστόρων που εργάστηκαν στην Κρήτη. Πρόκειται κυρίως για συμβάσεις έργων αλλά και για διενέξεις, για τις οποίες ζητείτο η επέμβαση των αρχών. Το 1861 ο Γεώργιος Παπαγιαννάκης (ο τόπος κατοικίας του δεν αναφέρεται στο έγγραφο) συμφώνησε «με τους κυρίους Καρπαθίους βασιλίον και λουπούς σιντρόφους διά να του κτίσουν ένα οσπίτιον» (ΑΔΗ, α.φ. 6, α.ε. 129). Οι Καρπάθιοι χρησιμοποίησαν πελέκια από παλιό μοναστήρι, δημιουργήθηκαν προβλήματα και η υπόθεση κατέληξε στη Δημογεροντία Ηρακλείου. Το έγγραφο του Παπαγιαννάκη είναι ιδιαιτέρως σημαντικό, αφού τονίζει ότι ο Καρπάθιος κτίστης συνεργαζόταν με άλλους ομότεχνους συμπατριώτες του. Πρόκειται για μια έμμεση μαρτυρία που δείχνει ότι οι μαστόροι της Καρπάθου συγκροτούσαν άτυπες συσσωματώσεις, τα γνωστά «μπουλούκια» ή «ταϊφάδες», όπως ονομάζονταν οι συνεργατικές ομάδες των κτιστών στις ηπειρωτικές περιοχές. Σημαντική είναι επίσης η μαρτυρία για την επαναχρησιμοποίηση των οικοδομικών υλικών,

⁵ Σύμφωνα με μια ενθύμηση από το Καστέλλι Φουρνής: «1856 Σεπτεμβρίου 30 ημέρα κρηνακής ξημέρομα ενέα παρακάρτο ἔγηνε ἕνας σησμός φοβερῶς, καὶ ἐχάλασε τὸ μέγαν κάστρο ὅλα τὰ σπήθηα μονάχα ὀλίγα ἀργαστήρια ἔμνησαν καὶ τὰ βασηληκὰ κονάκια ὅπου ἐράγησαν μὰ δὲν ἔπεσαν τὰ χορηὰ τοῦ μαλεβηζοῦ ὅλα τὰ περησότερα κηγεράπετρο τὸ καστέλλι καὶ τὸ κατοχορηὸ τζηγεραπέτρο καὶ ἦς στή στεία τὰ περησότερα χορηὰ καὶ τὸ μέγαν μοναστήρι τακεληὰ καὶ τὸ κάτω χορηγὸ τζῆ φουρνῆς καὶ ἡ λῆμνες τὸ περησότερο ομῆος καὶ ἡ μήλατο ὀλοτοπλιά ἐπλακόθησαν ἀνθρώπη καὶ στὸ μέγαν κάστρο καθὸς πληροφορούμεθα πεντακόση καὶ ἐπεκῆνα ἦς δὲ τὰ ἄλα χορηὰ τοῦ κάστρου σαντζάκι ἄλτηση καὶ ὁ θεὸς νὰ φυλάτῃ τὸν κόσμον ἀμήν. [...] Ἐχάλασε μὲ τὸ σησμὸ ὅλο τὸ τηγῆον τῆς ἀβλῆς καὶ τὸ ξανάκτησα καὶ γράφομε τοῦς μαστόρους καὶ τοῦς ἀργάτες κατὰ ὄνομα» (Μαυροειδῆς 1940, 937-938).

όπως και η πληροφορία ότι οι Καρπάθιοι κτίστες δεν πληρώθηκαν με χρήματα, αλλά πήραν 50 οκάδες λάδι.

Την ίδια εποχή κινητοποιείται ο τοπικός χριστιανικός πληθυσμός. Στις μεγάλες πόλεις, τα Χανιά, το Ρέθυμνο και το Ηράκλειο, οικοδομούνται νέοι ναοί. Το ίδιο συμβαίνει και στα χωριά. Στους παλαιότερους ναούς προστίθενται κωδωνοστάσια. Μαστόροι από την Τήνο, τα Κύθηρα και την Κάρπαθο καταφτάνουν στο νησί και εργάζονται δίπλα σε ντόπιους συναδέλφους τους. Χαρακτηριστικό για τη μελέτη της κινητικότητας των μαστόρων είναι το παράδειγμα του Μητροπολιτικού ναού του Αγίου Μηνά Ηρακλείου, για την οικοδόμηση του οποίου σώθηκαν αρκετές πληροφορίες, καθώς και αρχαιακό υλικό. Οι εργασίες ξεκίνησαν το 1861, διακόπηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα λόγω των επαναστάσεων και ολοκληρώθηκαν το 1895.

Στα κατάστιχα που διατηρούνται στο αρχείο του ναού αναφέρονται και ονόματα Καρπαθίων, αφού σε πολλές περιπτώσεις οι γραφείς συνήθιζαν να αναγράφουν μαζί με τα ονόματα των μαστόρων και τους τόπους καταγωγής τους. Ωστόσο δεν φαίνεται να τηρούσαν την ίδια τακτική σε όλες τις περιπτώσεις και ως εκ τούτου δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να εργάστηκαν και άλλοι Καρπάθιοι χτίστες στον νεοαναγειρόμενο ναό. Από τα κατάστιχα αυτά φαίνεται ότι το Ηράκλειο υπήρξε πόλος έλξης τεχνιτών. Τηνιακοί, Αρμένιοι και Καρπάθιοι εργάζονται δίπλα σε πλήθος μαστόρων, χτιστών, λιθοξόων και λιθοτόμων από πολλά χωριά της Κρήτης. Με μια πρώτη έρευνα στο παραπάνω αρχαιακό υλικό εντοπίσαμε τους: Νικολή Καρπάθιο,⁶ Ηλία Παπαδάκη Καρπάθιο,⁷ Βασίλειο Καρπάθιο,⁸ Μιχαήλ Μοσχού Καρπάθιο,⁹ Μανώλη Κωνστή Καρπάθιο.¹⁰ Πολύ πιο συχνά αναφέρεται ο Ανδρέας Βογιατζής Καρπάθιος, που τον Μάιο του 1884 υπήρξε θύμα εργατικού ατυχήματος, «κρημνισθείς έν τῆ οἰκοδομῆ», με αποτέλεσμα να μην εργαστεί για έναν μήνα περίπου.¹¹ Ο Βογιατζής εξακολούθησε και τα επόμενα χρόνια να εργάζεται στον Άγιο Μηνά. Το 1886 αναφέρεται ως κτίστης¹² και τα επόμενα έτη (1887, 1888 και 1889) ως λιθοξόος.¹³ Το 1887 αναφέρεται ο Εμμανουήλ Ανδρέα Βογιατζής Καρπάθιος, μάλλον ο γιος του προηγούμενου. Εργαζόταν από τις 25 Απριλίου μέχρι τις 13 Ιουνίου ως «μαθητής του Ἰωάννη Κυραρίνη», λιθοξόου από την Τήνο.¹⁴

Οι μαστόροι από την Κάρπαθο εξειδικεύτηκαν στην κατασκευή μνημειακών κωδωνοστασίων και μερικά απ' αυτά τα έχουν υπογράψει. Από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα εγκαθίστανται στην Κρήτη, αποκτούν οικογένειες και τα παιδιά τους συνεχίζουν το επάγγελμα του πατέρα τους. Οι τελευταίοι Καρπάθιοι κατασκευαστές κωδωνοστασίων που εντοπίσαμε από

⁶ Αρχείο Ιερού Μητροπολιτικού Ναού Αγίου Μηνά, *Βιβλίον αγορών υλικών και ειδικών λογαριασμών 1861*, φ. 61.

⁷ Αρχείο Ι. Μ. Ναού Αγίου Μηνά, *Βιβλίον αγορών υλικών και ειδικών λογαριασμών 1861*, φ. 62, και *Ειδικοί λογαριασμοί 1862*, φ. 24.

⁸ Αρχείο Ι. Μ. Ναού Αγίου Μηνά, *Ειδικοί λογαριασμοί 1862*, φ. 5.

⁹ Αρχείο Ι. Μ. Ναού Αγίου Μηνά, *1ον Προσωπικοί λογαριασμοί διάφοροι, λιθοξόων και λοιπών του ανεγειρομένου Ναού Αγίου Μηνά*, φ. 74.

¹⁰ Αρχείο Ι. Μ. Ναού Αγίου Μηνά, *1ον Προσωπικοί λογαριασμοί διάφοροι ...*, φ. 74.

¹¹ Αρχείο Ι. Μ. Ναού Αγίου Μηνά, *1ον Προσωπικοί λογαριασμοί διάφοροι ...*, φ. 66.

¹² Αρχείο Ι. Μ. Ναού Αγίου Μηνά, *2ον Προσωπικοί λογαριασμοί διάφοροι, λιθοξόων και λοιπών διά την εκκλησιαστικήν οικοδομήν*, φ. 44.

¹³ Αρχείο Ι. Μ. Ναού Αγίου Μηνά, *2ον Προσωπικοί λογαριασμοί διάφοροι ...*, φ. 51, φ. 56, φ. 72 και φ. 90.

¹⁴ Αρχείο Ι. Μ. Ναού Αγίου Μηνά, *2ον Προσωπικοί λογαριασμοί διάφοροι ...*, φ. 50.

μαρτυρίες ήταν μια ομάδα που εργάστηκε γύρω στο 1965 στο Οροπέδιο Λασιθίου.

Η έρευνά μας για τις περιοδικές μεταναστεύσεις Καρπαθίων μαστόρων προς την Κρήτη συμπεριέλαβε τις αρχαιακές πηγές και τις λογοτεχνικές απηγήσεις των εργασιακών μεταναστεύσεων, αλλά στηρίχτηκε κυρίως στην έρευνα πεδίου, δηλαδή στον εντοπισμό και την εξέταση των υλικών καταλοίπων, των έργων που υπογράφονται από Καρπαθίους, αλλά και των έργων που μπορούν να αποδοθούν σ' αυτούς βάσει των τεχνικών χαρακτηριστικών τους. Σημειωτέον ότι από τον 19ο αιώνα παρατηρούνται ημιμόνιμες και μόνιμες εγκαταστάσεις Καρπαθίων σε κρητικούς οικισμούς. Εκτός από τον Πόρο του Ηρακλείου πρέπει να αναφερθεί η Πυργού Μαλεβιζίου,¹⁵ ο Αμπελούζος, το Πετροκεφάλι και ο Σίβας Μεσαράς, η Παχειά Άμμος Ιεράπετρας, η Μάρθα και η Βαγιωνιά Μονοφατισίου και πολλοί άλλοι. Με επίκεντρο αυτούς τους οικισμούς οι άτυπες εργασιακές συσσωματώσεις περιέρχονται τις κοντινές περιοχές και χτίζουν και επισκευάζουν ναούς, κατασκευάζουν κωδωνοστάσια και οικοδομούν ιδιωτικές κατοικίες. Στους περισσότερους από τους παραπάνω οικισμούς ζουν ακόμη απόγονοι μαστόρων. Οι παλαιότερες γενιές ακολουθούσαν σχεδόν χωρίς εξαιρέσεις το επάγγελμα των γονέων τους.¹⁶

Στα τέλη του 19ου αιώνα το φαινόμενο ήταν τόσο έντονο που πολλά χωριά της Καρπάθου άδειασαν από τον ανδρικό πληθυσμό τους. Το 1896 ο Καρπάθιος Εμμ. Μανωλακάκης, αναφερόμενος στην Αρκάσα της Καρπάθου, σημειώνει:

«Οί κάτοικοι αήτηξ, οίτινες όμοιάζουσι κατά τὰ ἤθη πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν Μενετῶν παρ' ὧν μετῳκίσθησαν, εἶναι γεωργοὶ καὶ κτίσται οἷτινες ἐργάζονται συνήθως εἰς Κρήτην καθ' ὅλους τοὺς μήνας τοῦ θέρους καὶ ἐπανέρχονται κατὰ τὸ φθινόπωρον»

(Μανωλακάκης 1896, 38).

Οι Καρπαθιώτες της Πυργούς αναλαμβάνουν εργασίες σε όλα σχεδόν τα χωριά του Μαλεβιζίου, όπως δείχνουν και οι επιγραφικές μαρτυρίες, όπως διασώζει η τοπική παράδοση,

Εικ. 1. Το κωδωνοστάσιο του ναού του Αγίου Μύρωνα Μαλεβιζίου.

¹⁵ Η μόνιμη εγκατάσταση Καρπαθιωτών στον οικισμό Πυργού χρονολογείται πριν από το 1860. Το 1872 αναφέρεται ο Νικόλαος Καρπαθιώτης, ο οποίος είχε δημιουργήσει οικογένεια, είχε αποκτήσει ήδη ακίνητη περιουσία (17 ελαιόδεντρα) και είχε πεθάνει «πρό πολλοῦ». Με έγγραφο που σώθηκε στο Αρχείο της Δημογεροντίας Ηρακλείου (ΑΔΗ), φ. 64 α.ε. 111 – 1 Σεπτεμβρίου 1872, κατοχυρώνονται τα «πρό πολλοῦ δημοπρατηθέντα ακίνητα τῶν ὀρφανῶν τοῦ ποτέ Νικολάου Καρπαθιώτη». Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για την καταγωγή του Καρπαθιώτη. Ὅπως συνηθίζοταν τότε, πήρε το επώνυμο από τον τόπο καταγωγῆς του. Το επώνυμο Καρπαθιωτάκης απαντάται ἀκόμη και σήμερα στον ἴδιο οικισμό μαζί με την ισχυρή παράδοση περί εγκατάστασης μαστόρων ἀπὸ τὴν Κάρπαθο.

¹⁶ Οι περισσότεροι Καρπάθιοι μαστοροὶ δεν διατήρησαν τα οικογενειακά τους ονόματα. Με τον καιρό έγιναν Καρπαθιωτάκηδες και Σκαρπαθιωτάκηδες, επώνυμο που απαντάται σήμερα σε δεκάδες οικισμούς της Κρήτης. Ἄλλα επώνυμα σχηματίστηκαν ἀπὸ τὸ κύριο ὄνομα στο οποίο προστέθηκε ως πρῶτο συνθετικό τὸ Μαστρο- (Μαστρογιαννάκης, οικογένεια Καρπαθίων που εγκαταστάθηκε στον οικισμό Καλέσσα Μαλεβιζίου).

Εικ. 2. Ο ναός της Θεοτόκου στο Κεραμούτσι Μαλεβιζίου.

αλλά και όπως επιβεβαιώνουν οι αρχαιακές πηγές.¹⁷ Πιθανότατα είναι δικό τους έργο και το πυργόσχημο κωδωνοστάσιο του καθεδρικού ναού του Αγίου Μύρωνα (Εικ. 1), με τόξα και εξώστη, εμφανώς επηρεασμένο από δυτικά πρότυπα.¹⁸ Το επίσης πυργόσχημο μνημειακό ρολόι του χωριού, αφιέρωμα ομογενή από τις Ηνωμένες Πολιτείες, χτίστηκε από τον Φίλιππο Γιαννόπουλο κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Ένας άλλος χτίστης, ο Νικόλαος Βιττώρης από τις Μενετές, επισκευάζει τον ναό της Παναγίας στο Κεραμούτσι, στη θέση Γρομπόλα, στο σώχωρο του Μουσουλμάνου Αμπτίν Βέη Μουτεβελάκη (Εικ. 2). Ο ναός αυτός ήταν αρχικά μονόχωρος και τοιχογραφημένος. Τον 16ο αιώνα ανακαινίστηκε και από μονόχωρος μετατράπηκε σε ελεύθερο σταυρό με τρούλο (Μυλοποταμιτάκη 1998, 133). Κατά τον 19ο αιώνα είχε υποστεί σοβαρές ζημιές, ίσως και να είχαν καταστραφεί οι δύο κεραιές του σταυρού, η βόρεια και η νότια. Γι' αυτό αναφέρεται στη σχετική σύμβαση ότι «η εκκλησία θα επεκτεινόταν και στις δυο της πλευρές» (Δρακάκης 2016, 96).

Εικ. 3. Η επιγραφή στον ναό του Αγίου Πνεύματος στο Πετροκεφάλι Μεσαράς.

Ένας από τους πιο γνωστούς Καρπάθιους τεχνίτες ήταν ο Γεώργιος Μαρινάκης, που φαίνεται να εργάστηκε σε πολλές περιοχές της Κρήτης. Συχνά, μάλιστα, δεν παραλείπει να αναφέρει στις σχετικές επιγραφές όχι μόνο το όνομα αλλά και τον τόπο καταγωγής του. Η πρώτη απ' αυτές που εντοπίσαμε βρίσκεται στο Πετροκεφάλι (Εικ. 3) στο υπέρθυρο του καθεδρικού ναού του Αγίου Πνεύματος και αναφέρει:

1863 ΤΗ 20 ΜΑΡΤΗΟΥ Γ. ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ ΕΝ (sic) ΚΑΡΠΑΘΟΥ.

¹⁷ Αξίζει να σημειώσουμε ότι τα χωριά αυτά είχαν καταστραφεί σχεδόν εξ ολοκλήρου από το 1856 (Καλέσσα, Πετροκέφαλο, Πενταμόδι, Άγιος Μύρων, Ασίτες, Βούτες, όπου «οὐδὲ ἐνός μέτρου ὕψους τοῖχος ἔμεινεν ὄρθιος» – Πλατάκης 1950, 496).

¹⁸ Αν και το κωδωνοστάσιο δεν φέρει χρονολογία, η μελέτη του κτηρίου και τα ανάγλυφα σύμβολα που το κοσμοῦν δείχνουν καθαρά ότι οικοδομήθηκε από το ίδιο συνεργείο, το οποίο επισκεύασε τη νότια θύρα κατά το 1892.

Εικ. 4. Η επιγραφή στον ναό του Χριστού στον Άγιο Μύρωνα Μαλεβιζίου.

Ο ναός του Αγίου Πνεύματος χρονολογείται από την εποχή της Ενετοκρατίας. Προφανώς ο Μαρινάκης τον επισκεύασε και κατασκεύασε το τρίλοβο πετρόχτιστο κωδωνοστάσιο. Η ποιότητα της εργασίας δείχνει εξαιρετικό λιθοξόδο. Μάλλον ο ίδιος φιλοτέχνησε και τα εντυπωσιακά λιθόγλυπτα παράθυρα της δυτικής όψης.

Το 1879 ο Γεώργιος Μαρινάκης επισκευάζει τον παλιό ναό του Χριστού στον Άγιο Μύρωνα και χτίζει την είσοδο του περιβόλου, που εκείνη την εποχή ήταν νεκροταφείο. Το όνομά του αναφέρεται στη δεξιά πλευρά του υπέρθυρου (Εικ. 4):

ΕΡΓΟΝ / ΓΕΩΡΓ. / ΜΑΡΙ / ΝΑΚΗ / ΑΠΟ ΚΑ / ΡΠΑΘΟ

Το 1885 κατασκευάζει τον δίκλιτο ναό του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Τριάδος στον οικισμό Κορφές Μαλεβιζίου. Στο ανακουφιστικό τόξο του κλίτους της Αγίας Τριάδος γράφει:

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΡΗΝΑΚΗΣ ΑΠΟ ΚΑΡΠΑΘΟΣ

1885 / ΙΟΥΛΙΟΥ 18 / Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙ / ΑΔΟΣ

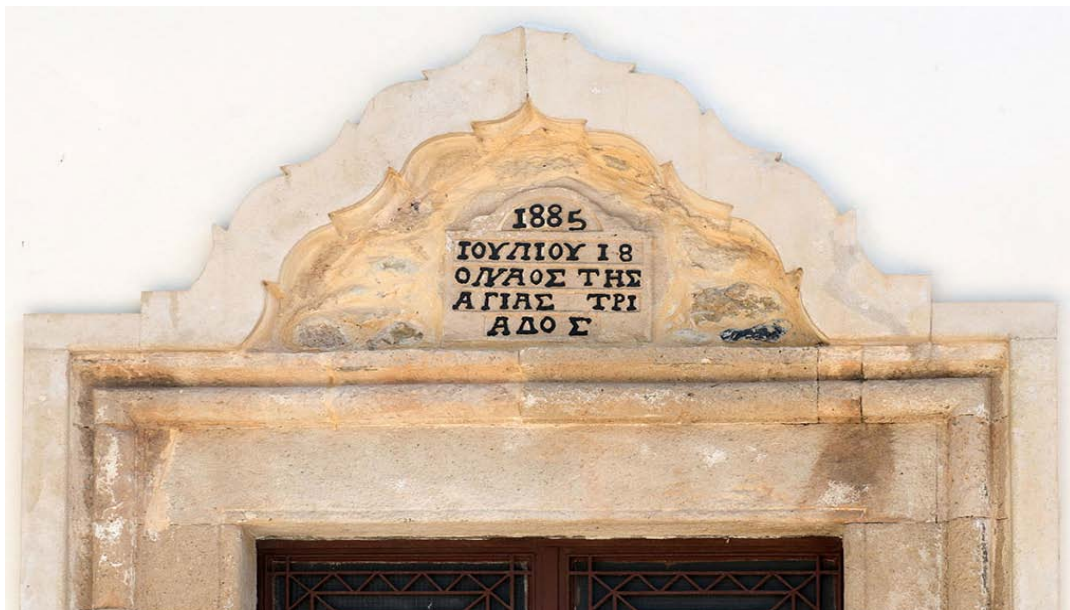
Δυστυχώς με την τελευταία ανακαίνιση του ναού το όνομα του Καρπάθιου τεχνίτη σβήστηκε, αφού η πρόσοψη του ανακουφιστικού τόξου μάλλον λειάνθηκε με ειδικό μηχάνημα. Η μια από τις φωτογραφίες που παραθέτουμε είναι του 2011 (Εικ. 5) και η άλλη, από την οποία απουσιάζει η επιγραφή, του 2016 (Εικ. 6).

Έναν χρόνο μετά, το 1886, συναντάμε έναν Γεώργιο Μαρινάκη στον Ζαρό. Προφανώς είναι ο ίδιος με τον προηγούμενο, όπως φαίνεται από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του ανακουφιστικού τόξου. Εργάζεται στον ναό του Αγίου Γεωργίου και κατασκευάζει το κωδωνοστάσιο. Οι αρχειακές πηγές έρχονται να επιβεβαιώσουν την τοπική παράδοση.

Εικ. 5. Η επιγραφή στον ναό του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Τριάδος στις Κορφές Μαλεβιζίου πριν την απόξέσή της (2011).

Το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο και η Κοινότητα Ζαρού τον ευχαρίστησαν και τον επαίνεσαν δημοσίως για την «άρχιτεκτονική του τέχνην και τήν ακριβή τήρησιν τῆς μετρίας συμφωνίας ἐπὶ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, συγκεκριμένου ἐκ δύο θόλων καὶ ἐξ ἑνὸς κωδωνοστασίου εἰς τὸ ὁποῖον χωροῦν τρεῖς κώδωνες» (Δρακάκης 2016, 93).

Εικ. 6. Η επιγραφή στον ναό του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Τριάδος στις Κορφές Μαλεβιζίου μετά την απόξέσή της (2016).

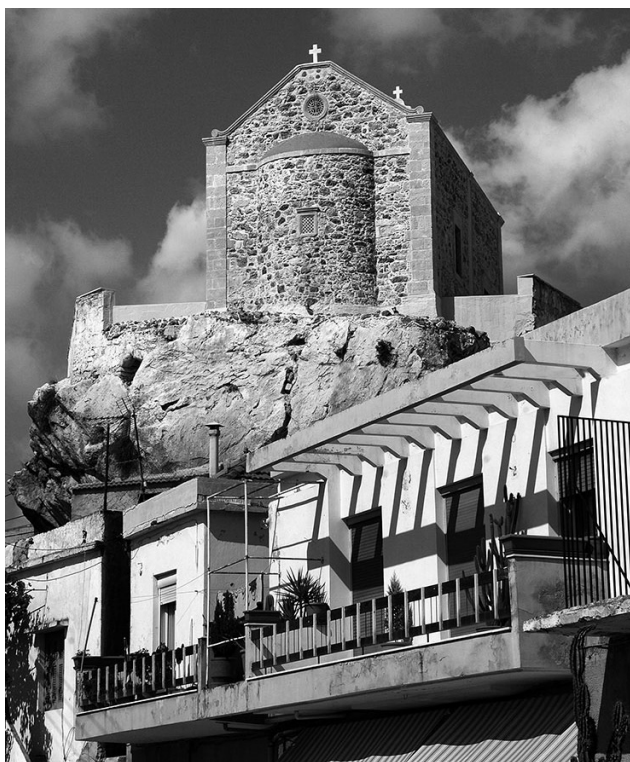
Η οικογένεια Μαρινάκη φαίνεται ότι εξειδικεύτηκε συνολικά στα κωδωνοστάσια και στα περιθωρώματα, αλλά συγχρόνως κατασκεύαζε ιδιωτικά έργα. Πολλά από τα καμπαναριά των ναών και των μοναστηριών της περιοχής είναι έργα τους, όπως και πολλές κατοικίες που χτίστηκαν στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

Το 1900 ο Ιωάννης Μαρινάκης επισκευάζει την είσοδο του ναού του Αγίου Ιωάννη στη Γέργερη (Εικ. 7), όπως φαίνεται από την επιγραφή του υπέρθυρου (Εικ. 8):

ΤΕΚΤΩΝ ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΗΝΑΚΗΣ

Ο Ιωάννης Μαρινάκης υπήρξε σπουδαίος λιθογλύπτης και έχει αφήσει σημαντικό αριθμό έργων του στον Σίβα, στο Πετροκεφάλι, στα Πιτσιδία και αλλού. Τα παιδιά του ειδικεύτηκαν επίσης στα επαγγέλματα της οικοδομής. Απόγονοι της ίδιας οικογένειας υπάρχουν ακόμη στην περιοχή. Ο τελευταίος (Ηλίας Μαρινάκης) ασκούσε το επάγγελμα μέχρι τη δεκαετία του 1980.

Στις επιγραφές εντοπίζονται κυρίως ονόματα των οικογενειών Μαρινάκη και Καλλή. Σώζονται ακόμη κατασκευές του Χαψή, του οποίου τα αρχικά υπήρχαν μέχρι προσφάτως στην πόρτα του σπιτιού του στο Πετροκεφάλι (Καμηλάκης 1996, 125).¹⁹ Οι περισσότερες από τις επιγραφές αυτές βρίσκονται σε ναούς. Υπάρχουν, όμως, και κτήρια που μπορούν να αποδοθούν

Εικ. 7. Ο ναός του Αγίου Ιωάννη στη Γέργερη.

σε Καρπαθίους μαστόρους λόγω των μορφολογικών ομοιοτήτων που παρουσιάζουν τα λιθόγλυπτα μέρη τους, υπέρθυρα και περιθωρώματα, όπου λαξεύονται διάφορα συμβολικά σχέδια και σχήματα με φυλακτήριο και αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Στη Μεσαρά κυριαρχούν τα ανάγλυφα με σταυρό και με αντωπούς λέοντες, ενώ δεν απολείπουν τα γοργόνεια και τα άνθη. Όσον αφορά τον τρόπο κτισίματος, οι Καρπάθιοι χρησιμοποιούσαν λίθους της περιοχής με πυκνά χαλικώματα και λαξευμένους τους εμφανείς γωνιαίους λίθους.

Το 1866 ο Γεώργιος Κανάκης έκτισε την εκκλησία του Χριστού στο Κεφάλι (δυτικά Αστερούσια). Ο Κανάκης

¹⁹ Η οικία Χαψή, θαυμάσιο δείγμα τοπικής λαϊκής αρχιτεκτονικής, κατεδαφίστηκε λίγο πριν το 2000 κατά ένα μεγάλο τμήμα της (η μνημειακή πρόσοψη). Σήμερα υπάρχουν μόνο ερείπια δωματίων στα οποία φαίνεται η εξαιρετική εργασία (αργολιθοδομή με παραστάδες και ενισχυμένες γωνίες) και το επιμελημένο «χαλικολόγημα», το οποίο επικράτησε στην περιοχή, διαμορφώνοντας την κατασκευαστική ιδιομορφία της.

Εικ. 8. Η επιγραφή στον ναό του Αγίου Ιωάννη στη Γέργερη.

εγκαταστάθηκε στον κοντινό οικισμό Σίβα. Ένας άλλος χτίστης, ο Κωνσταντίνος Καρπάθιος, εργάστηκε στην οικοδόμηση της σημερινής Μονής Καλυβιανής κατά το έτος 1873. Ο Κωνσταντίνος (το επώνυμό του δεν μας είναι γνωστό) εργάστηκε και στον κοντινό οικισμό Πετροκεφάλι (Ψιλάκης 2002, 334).

Ένας άλλος Κανάκης, ο Μηνάς, έχτισε τον ναό της Εφτάτρουλης στην Επισκοπή της Ιεράπετρας. Από το χτίσιμο αυτού του ναού, μάλιστα, υπάρχουν σημαντικές γραπτές μαρτυρίες. Ο ποιητής Νίκος Στρατάκης δημοσίευσε τις παιδικές του αναμνήσεις το 1958:

«[...] ό Μηνάς ό Καρπαθιώτης, ό φημισμένος πρωτομάστορας [...] σκυμμένος πάνω στη χάρτα του με τό κομπάσο στο χέρι μετροῦσε καί ξαναμετροῦσε, κουβέντιαζε με τούς μαστόρους κι ἔδινε ὁδηγίες, διέτασσε τούς ὑπουργούς καί τούς ἐργάτες καί ἡ παρουσία του γέμιζε ψυχὴ καί κίνηση ὅλο τὸ χτίρι τῆς Ἐφτάτρουλης. Στὴν ἠλιοκαμένη κι ἀδροχάρακτη μορφὴ τοῦ Μαστρο-Μηνᾶ ἀνασταίνονταν μέσα στὸν ἱερό αὐτὸ χῶρο τῆς Πισκοπῆς ὁ ἐμπνευσμένος Ἀνθέμιος ὁ Τραλλιανὸς “ὄ δεινὸς ἀνὴρ κέντρον ἐλεῖν καί σχῆμα χαράζει”, ἀνασταίνονταν ὁ Μιλησιος Ἰσίδωρος, οἱ δύο τοῦτοι μεγαλόπνευστοι καί μεγάλοι αἰσθητικοὶ τῆς γραμμῆς τῆς εὐστάθειας καί τῆς ἀρμονικῆς ἔμπνευσης».²⁰

²⁰ Ο Στρατάκης γράφει για τον Καρπαθιώτη μάστορα: «Ανάμεσα στους μαστόρους πού μαστόρευαν τὸν ναὸ τῆς Ἐφτάτρουλης, μιὰ ἐπιβλητικὴ κι ἀδρὴ φυσιογνωμία φάνταζε σὰν παραμυθένια μορφὴ κι ἐμψύχωνε καί κυριαρχοῦσε: ἦταν ὁ Μηνάς ὁ Πρωτομάστορας. Αὐτὸς ἦταν τὸ ἴνδαλμα κι ὁ θαυμασμὸς στὰ γαλάζια μάτια τοῦ παιδιοῦ κι αὐτὸς με τὴ γραφικὴ του παρουσία ἐρμήνευε με κάθε του φωνὴ καί με κάθε του κίνηση τὴν ἐνσάρκωση καί τὸν ρυθμὸ τῆς δημιουργίας. Ἦταν ψηλόκορμος, στερεὸς καί στιβαρὸς σὰν πελεκημένη κολόνα. Τὸ πρόσωπό του γράφανε ἀδρά, αὐστηρὰ κι ἀκαμπτα χαρακτηριστικά. Ἐνα λευκασμένο πυκνὸ μουστάκι τόνιζε περισσότερο τὴν ἀρρενωπὴ του ἔκφραση. Κι ὕστερα μιὰ κόκκινη φεσάρα καθισμένη περήφανα στὸ κεφάλι καί σπασμένη ἀγέρωχα στὰ πίσω με τὴν πολυκροσάτη φούντα ἦταν σὰ νὰ ἔθελε με τὴ χάρη της νὰ κάμψει καί νὰ γλυκάνει τὴν αὐστηρὴ ἔκφραση τοῦ προσώπου. Ἡ καρπαθιώτικη βράκα, τὸ πλουμιστὸ γελέκο, ἡ μαύρη πολὺδιπλη ζώνη, τὰ τσόχια μπουτούρια πού σκέπαζαν τὸ καύκαλο τῶν παπουτσιῶν, ὅλα αὐτὰ συμπληρώνανε τὴν ἀρχαϊκὴ ἐμφάνιση τοῦ Μαστρο-Μηνᾶ τοῦ πρωτομάστορα».

Εικ. 9. Ο ναός της Εφτάτρουλης στην Επισκοπή Ιεράπετρας.

Ο ναός της Εφτάτρουλης δεν ολοκληρώθηκε κατά την εποχή που περιγράφει ο Στρατάκης, αλλά πολλές δεκαετίες αργότερα. Ακόμη και μια απλή αυτοψία στον χώρο καταδεικνύει τη διαφορά στο χτίσιμο (Εικ. 9).

Έργο του Κανάκη, που παντρεύτηκε και εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Παχειά Άμμο, είναι η εντυπωσιακή οικοδομή του Αμερικανού αρχαιολόγου Richard Berry Seager, η γνωστή ακόμη και σήμερα ως «έπαυλη του Σίγκερ» (Εικ. 10), που χτίστηκε το 1906 (Παπαδάκης 1996). Δεν είναι γνωστό ποια άλλα μεγάλα έργα έχτισε ο Κανάκης στην Ιεράπετρα.

Οι Καρπάθιοι, όμως, δεν οικοδομούσαν και δεν επισκεύαζαν μόνο χριστιανικούς ναούς. Σε έναν μάστορα από το Απέρι, τον Ιωάννη Καφερτζιδόπουλο, ανατέθηκε το 1885 η οικοδόμηση μουσουλμανικού τζαμιού στα Δαμάνια Μονοφασίου. Το σχετικό έγγραφο, που δημοσιεύτηκε επίσης από τον Μ. Δρακάκη (2016, 97), αναφέρει και την αμοιβή του: 4,5 γρόσια ο κτιστικός πήχυς.

Εικ. 10. Η έπαυλη του Σίγκερ στην Παχειά Άμμο Ιεράπετρας.

Το 1889 μια ομάδα Καρπαθίων ανέλαβε να περιφράξει την επιγραφή της Γόρτυνας, όπως σημειώνει ο Ιωσήφ Χατζιδάκης, περιγράφοντας την περιπέτεια της επιγραφής αλλά και την ανάγκη άμεσης προστασίας της:

«Άμα φθάσας ὁ πρόεδρος τοῦ Συλλόγου εἰς Ἁγίους Δέκα ἐκάλεσε παρ' ἑαυτῶ τοὺς κτίστας Καρπαθίους οἵτινες εἰργάζοντο ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν μηχανικοῦ τῆς διοικήσεως διὰ τὴν περίφραξιν τῆς ἐπιγραφῆς, τοὺς ἐπλήρωσε τὰ ἡμερομίσθιά των καὶ τοὺς διέταξε τὴν ἴδιαν νύκτα νὰ ἀναχωρήσωσιν ἐκ τοῦ χωρίου λέγων ὅτι, ἂν κανεὶς ἐξ αὐτῶν εὐρεθῆ εἰς τὸ χωριὸ τὸ πρῶν δὲν θὰ περάσῃ καλὰ μὲ τὴν ἐξέγερσιν τοῦ λαοῦ [...] εἶχομεν νὰ ἀποτρέψωμεν καὶ ἄλλον κίνδυνον, τὸν ἀπὸ τῆς πλημμύρας τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ Ληθαίου. Τοῦτο κατωρθώθη διὰ μικρὰς παροχετεύσεως αὐτοῦ μακρὰν τῆς ἐπιγραφῆς καὶ δι' οἰκοδομῆς τοίχου ὑψηλοῦ»

(Χατζιδάκης 1931, 16).

Κατὰ τις πρώτες δεκαετίες του 20οῦ αἰῶνα φτάνουν στην Κρήτη Καρπάθιοι μαστόροι με μεγάλη εμπειρία και αναλαμβάνουν τα πιο δύσκολα ἔργα, ὅπως μεγάλους ναοὺς. Ο Νικόλαος Μαρῆς, για παράδειγμα, αναλαμβάνει την οικοδόμηση του καθεδρικοῦ ναοῦ στον οικισμό Ἁγίης Παρασκιῆς Ηρακλείου. Κατὰ την ἴδια εποχὴ πυκνώνουν οι μόνιμες εγκαταστάσεις Καρπαθίων στην Κρήτη. Στα Βασιλικά Ἀνώγεια εγκαθίσταται ο Μιχάλης Σαφῆς και οι οικογένειες Διακονή και Λειβαδιώτη. Στη Βαγιωνιά ο Νίκος Χατζηγεωργίου και ο Γιώργος Σαφῆς. Στο Τυμπάκι οι οικογένειες Παπαδόπουλου (σήμερα Σκαρπαθιωτάκηδες) και Σαματά. Η οικογένεια Χατζημηνά από τις Μενετές, με σημαντικὴ παρουσία στα οικοδομικά πράγματα της Κρήτης (εἶχε δραστηριοποιηθεῖ στο Ηράκλειο και στην επαρχία Μονοφατσίου), εγκαθίσταται στον Πόρο, προάστιο τότε, ὅπου εγκαταστάθηκαν και ἄλλες οικογένειες Καρπαθίων μαστόρων, ὅπως εἶπαμε. Ἀνάμεσα σ' αυτές ἦταν οι οικογένειες: Νίκου Μπρα, Χρόνη Μπρα, Γιώργου Σεβδαλή, Μιχάλη Λεβάκη, (;) Σκούλου, (;) Μπατή, Βασίλη Καναβού, κ.ά.

Το κεφάλαιο των καρπαθιακῶν μεταναστεύσεων προς την Κρήτη, περιοδικῶν και μόνιμων, ἐκλείσει οριστικὰ μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφή. Ἐνα νέο υλικό, το τσιμέντο, εἶχε πια διαδοθεῖ ευρύτατα και ἕνας νέος οικισμός, ἡ Νέα Ἀλικαρνασσός, δημιουργήθηκε ἀπὸ πρόσφυγες δίπλα στον Πόρο. Οι ξεριζωμένοι της Μικρῆς Ἀσίας εξειδικεύτηκαν στα επαγγέλματα της οικοδομῆς και δημιούργησαν μια καινούργια παράδοση που διατηρεῖται μέχρι και σήμερα. Ο ανταγωνισμός ἦταν μεγάλος. Μετὰ το 1928 δεν εἶναι γνωστὲς μετακινήσεις Καρπαθίων μαστόρων στην Κρήτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχεῖο Ἱεροῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ Ἁγίου Μηνά, *Βιβλίον αγορῶν υλικῶν και ειδικῶν λογαριασμῶν 1861*, φ. 61-62.

Αρχεῖο Ἱεροῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ Ἁγίου Μηνά, *Ειδικὸί λογαριασμοί 1862*, φ. 5 και φ. 24.

Αρχεῖο Ἱεροῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ Ἁγίου Μηνά, *1ον Προσωπικοί λογαριασμοί διάφοροι, λιθοξόων και λοιπῶν του ανεγειρομένου Ναοῦ Ἁγίου Μηνά*, φ. 74 και φ. 66.

- Αρχείο Ιερού Μητροπολιτικού Ναού Αγίου Μηνά, *2ον Προσωπικοί λογαριασμοί διάφοροι, λιθοξόων και λοιπών διά την εκκλησιαστικήν οικοδομήν*, φ. 44, φ. 50, φ. 51, φ. 56, φ. 72 και φ. 90.
- Ε. Ν. Γεωργιτσογιάννη (1998), «Καρπάθιοι τέκτονες στο Ζάρακα Λακωνίας», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. ΙΣΤ΄, 235-251.
- Ε. Ν. Γεωργιτσογιάννη (2003), «Καρπάθιοι τεχνίτες στο Σουδάν και στην Αιθιοπία». Μ. Αλεξιάδη (επιμ.), *Κάρπαθος και Λαογραφία, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας*, 189-239.
- Μ. Δερμιτζάκης (1962), *Από όσα θυμούμαι, Το παλιό Κάστρο*, Ηράκλειο.
- Θ. Δετοράκης (1990), *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο.
- Θ. Δετοράκης (1995), *Μηνάς ο Μεγαλομάρτυς*, Ηράκλειο, Ι. Ναός Αγίου Μηνά.
- Μ. Δρακάκης (2016), «Καμπάνες – σήμαντρα της λευτεριάς (1878-1900)». Έφη Ψιλάκη, Μ. Δρακάκης (επιμ.), *Τέχνη και Πολιτισμός στα χρόνια της Ένωσης*, Ηράκλειο, Ιερά Αρχιεπισκοπή Κρήτης – Ι. Ν. Παναγίτσας Μασταμπά, 89-98.
- Π. Ι. Καμηλάκης (1996), «Οι φορείς της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης». Μ. Καυκαλάς (επιμ.), *Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός – Πεπραγμένα*, Αθήνα, Ένωση Γυναικών Κρήτης, 105-126.
- Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη (1985), «Νεότερα στοιχεία για το Παλιό Πανεπιστήμιο», *Αρχαιολογία*, τχ. 17, 51-55.
- Εμμ. Μανωλακάκης (1896), *Καρπαθιακά περιέχοντα την τοπογραφίαν, αρχαιολογίαν, φυσικήν κατάστασιν, τοπωνυμίας της νήσου, ήθη και έθιμα, ιδιώματα της γλώσσης, λεξιλόγιον, δημοτικά άσματα και δημώδεις παροιμίας των κατοίκων αυτής*, Εν Αθήναις.
- Κ. Μαρινέλης, Γ. Σκουλάς, Γ. Φακίδης (1993), *Αντιμετώπιση των συνεπειών ενός σεισμού στην πόλη του Ηρακλείου*, Ηράκλειο, ΤΕΕ / ΤΑΚ.
- Ν. Γ. Μαστρομηνάς (2002), *Γενεαλογικό δένδρο Μενετιατών Καρπάθου*, Αθήνα.
- Μ. Μαυροειδής (1940), «Ενθυμήματα», *Δρήρος*, τχ. 34, 937-938.
- Μ. Μιχαηλίδης-Νουάρος (1939), «Αι σχέσεις της Κρήτης μετά των γειτονικων νήσων Καρπάθου και Κάσου ανά τους αιώνας», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Β΄, 109-118.
- Κ. Μυλοποταμιτάκη (1998), «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της επαρχίας Μελεβιζίου». Ν. Ψιλάκης (επιμ.), *Το Μαλεβίζι από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, Ηράκλειο, Οργανισμός Ανάπτυξης Μαλεβιζίου, 113-144.
- Στ. Ξανθουδίδης (1964), *Χάνδαξ, Ηράκλειον, Ιστορικά σημειώματα*, Στυλ. Άλεξίου (επιμ.), Ηράκλειον, Εκδ. Άλεξίου.
- Ευμ. Ξηρουχάκης (1909), «Οι αφιερωταί του Ιερού Ναού του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Μηνά επί μίαν εκατονταετηρίδα, ήτοι από του σωτηρίου έτους 1737 μέχρι Νοεμβρίου του 1839», Εφ. *Κρητικός Λαός*, τ. Α΄, 83-85, 115-119, 142-144, 174-176.
- Δ. Λ. Παπαδάκης (1996). «Ο Αμερικανός Αρχαιολόγος Richard Berry Seager», *Κρητικοί Ορίζοντες*, τ. 4, 80-98.
- Κ. Παπαδόπουλος (1959), «Απαγόρευσις των κωδωνοκρουσιων και σημάτων επί Τουρκοκρατίας», *Γρηγόριος Παλαμάς*, τχ. 42, 110-118, 204-214.
- Εμμ. Πετράκης (1964), «Οι καμπάνες στην Τουρκοκρατία», *Κρητική Εστία*, τχ. 143, 412.
- Ελ. Πλατάκης (1950), «Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ΄ ημάς χρόνων», *Κρητικά Χρονικά*, τ. Δ΄, 463-525.
- Στ. Σπανάκης (1999), *Το Ηράκλειο στο πέρασμα των αιώνων*, Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου – Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Ν. Σταυρινίδης (1984), *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Δ΄, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

- Ν. Σταυρινίδης (1985), *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Ε΄, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Γ. Συλαμιανάκης (1939), *Ο Άγιος Μηνάς, Συμβολαί εις την ιστορίαν*, Ηράκλειον.
- Ν. Τωμαδάκης (1972), «Ο Ιωάννης Κονδυλάκης και η Κρήτη», Ι. Κονδυλάκης, *Όταν ήμουν δάσκαλος*, Αθήνα, Εκδ. Γρηγόρη.
- Ευ. Φραγκάκι και Δ. Φραγκάκι (1961), «Ερμηνευτικές Σημειώσεις». Ι. Δ. Κονδυλάκης, *Τα Άπαντα*, τ. Β΄, Αθήνα, Αηδών.
- Ε. Φραγκάκι (1978), *Χάνδαξ – Κάστρο – το Ηράκλειό μου*, Αθήναι.
- Ι. Χατζιδάκης (1931), *Ιστορία του κρητικού μουσείου και των αρχαιολογικών ερευνών εν Κρήτη*, Εν Αθήναις, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Ε. Ψιλάκη (2010), *Ο κόσμος της πέτρας*, Διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Ν. Ψιλάκης & Μ. Ψιλάκη (2007), *T. A. B. Spratt, Ταξίδια και έρευνες στην Κρήτη του 1850*, τ. Α΄ και Β΄, Ηράκλειο, Καρμάνωρ.
- Ν. Ψιλάκης (2002²), *Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης*, τ. Α΄ και Β΄, Ηράκλειο, Καρμάνωρ.